

УДК 340.5

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНИХ ТРАДИЦІЙ НА СИСТЕМУ ПРАВА У КРАЇНАХ ІСЛАМСЬКОГО СВІТУ

THE INFLUENCE OF RELIGIOUS TRADITIONS ON THE SYSTEM OF LAW IN THE ISLAMIC WORLD

Хаустова М.Г.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та філософії права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Лагутіна К.О.,
студентка I курсу
міжнародно-правового факультету
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено вплив релігійного аспекту на конституційне, кримінальне, цивільне та процесуальне право. Визначено джерела мусульманського права, наведено класифікацію правових систем сучасних ісламських держав за ступенем впливу релігійних традицій на чинне законодавство.

Ключові слова: мусульманське право, ісламське право, ісламські країни, релігійна правова система.

В статье исследовано влияние религиозного аспекта на конституционное, уголовное, гражданское и процессуальное право. Определены источники мусульманского права, указана классификация правовых систем современных исламских государств по степени влияния религиозных традиций на действующее законодательство.

Ключевые слова: мусульманское право, исламское право, исламские страны, религиозная правовая система.

The article examines the influence of the religious aspect on the constitutional, criminal, civil and procedural law. The sources of Islamic law are determined; the classification of legal systems of modern Islamic states according to the degree of influence of religious traditions on the current legislation is given.

Key words: Islamic law, Islamic countries, religious legal system.

Актуальність даної теми зумовлена тим, що мусульманське право – достатньо унікальна правова система, що поєднує в собі як і релігійну догматику ісламу, так і наднаціональний характер. На прикладі мусульманського права можна зрозуміти, яким чином релігія здатна впливати на право, що є дуже важливим для розуміння державного устрою інших країн.

Метою цієї статті є дослідження впливу релігії на право на прикладі нерозривного зв'язку мусульманського права і релігії, наведення класифікації правових систем сучасних ісламських держав.

На різних етапах розвитку суспільства і в різних правових системах ступінь і характер взаємодії права і релігії був різним. Деяким правовим системам притаманна невід'ємність релігії від права, інакше кажучи, релігійний чинник є загальним і центральним елементом у правовому житті народу. Ця особливість також виявляється в тому, що для реалізації будь-якої правової норми потрібна підтримка релігійних принципів і догматів. Прикладом такої правової системи є мусульманське право.

У загальному вигляді мусульманське право можна визначити як релігійну правову систему, що регулює

суспільні відносини всередині громади, яка сповідує іслам [1, с. 141]. Основною рисою цієї правової системи виступає її дуалістичний характер, який проявляється в багатьох аспектах. Наприклад, співіснування класичного ісламського права і норм, запозичених з інших правових систем, через неможливість регулювання сучасних суспільних відносин за допомогою тільки релігійних норм і догм [2, с. 158]. Тобто мусульманське право складається з двох складових частин: рішень із конкретних справ і загальних норм-принципів. Дослідники цієї сфери, зокрема В. Лубський, стверджує, що саме норми-принципи є фундаментальною і найбільш стабільною частиною мусульманського права [3, с. 31].

До джерел мусульманського права (шаріату) дослідники відносять: Коран, сунну, іджму (доктрина мусульманського права), кійас (тлумачення Корана і сунни) [4, с. 256]. Коран є першим джерелом мусульманського права, що було передано Аллахом через Пророка Мухаммеда. Коран можна умовно розділити на дві категорії в залежності від сторін, які брали участь у відносинах. Це відносини між Аллахом і людиною і відносини між людьми. Перша категорія регулює релігійні ритуали, на відміну від другої, яка регулює гарантії захисту і розповсюдження ісламу, сімейне законодавство, торгове і кримінальне законодавство. Сунна являє собою збірник зафіксованих висловів і вчинків Пророка Мухаммеда, які вважаються взірцем належної і правомірної поведінки. Коран містить загальне формулювання законів, конкретизація яких є в Сунні [5, с. 3]. Вважається, що мусульманське право є відбитком волі Аллаха, основним комплексом релігійних приписів є шаріат, що складається із двох частин – принципів віри (акід) і принципів права (фіх). Тобто Коран і Сунна, в основу яких покладено ці принципи, закріплюють як підвалини віри, так і правила релігійного культу і моралі, що в цілому визначають зміст мусульманського права в юридичному аспекті. Мусульманське право є зводом релігійних і правових норм, складених на основі Корану і Сунни. Воно містить норми державного, спадкового, кримінального і шлюбно-сімейного права.

Важливим елементом є різниця між поняттями «мусульманське (ісламське) право» і «право мусульманських держав». Ці поняття є доволі близькими, але не тотожними. Суспільство мусульманських держав живе, керуючись звичаями та законами, які, у свою чергу, спираються на принципи мусульманського права. На певних історичних етапах релігійне і світське право суперечили один одному, однак релігійні норми, як правило, мали найвищу силу [6].

Залежно від ступеня впливу класичного ісламського права на формування і функціонування чинного законодавства можна навести класифікацію правових систем сучасних ісламських держав. Перша група містить системи Саудівської Аравії, Ірану, Пакистану та інші, де в житті запроваджена повна відповідність усіх чинних норм принципам ісламського права. Це положення закріплене на конституційному рівні. Наприклад, конституція Ірану закріплює положення про обов'язкову відповідність шаріату всіх законів, які приймаються. Відповідно до цього різні кодифікації права, що були створені на початку ХХ століття, з прийняттям нової Конституції були змінені згідно з нормами шаріату. У Саудівській Аравії існує основний документ, що визначає основи державного і суспільного ладу. Так, відповідно до цього документу королівство Саудівська Аравія є суверенною арабською державою, основою релігією якої є іслам, а Конституцією – Коран [7]. Вищезазначені держави цілком можна назвати ісламськими державами, бо закони шаріату приймаються за основу політичних інститутів та законів. В Ірані та Саудівській Аравії функціонують спеціальні установи мусульманського контролю та інспекції, які контролюють дотримання норм шаріату в різних сферах суспільного життя. Ці установи можуть без суду і слідства накладати мусульманські

покарання за неналежну поведінку, відхилення від правил торгівлі і норм моралі (наприклад, невиконання молитви, порушення посту під час рамадану). До другої групи відносяться правові системи Лівії, Судану, Алжиру та інші. Ці країни характеризуються помірним підходом до застосування норм класичного ісламського права в рамках сучасної правової системи. Найбільший вплив ісламське право має на окремі сторони громадського життя, що стосується особистого статусу й релігійних установ, іноді – земельного режиму. У свою чергу, світське право регулює всі інші сфери суспільних відносин на принципах, які не завжди відповідають положенням шаріату. У конституціях країн другої групи зазначено, що іслам є державною релігією, але немає вказівок на те, що шаріат є основою законодавства або життя країни. Ця група поділяється на підгрупи залежно від того, на яких засадах розвивалося національне право: за зразком загального права (Індія, Судан, Танзанія), французького (Алжир, Сирія, Туніс) чи голландського (Індонезія) [8].

Як ми вже зазначили, мусульманська правова форма невід'ємно пов'язана з релігією, яка має величезний вплив на народні маси. Ісламські закони перебивають всі аспекти життя, від державних питань, управління і міжнародних відносин до проблем щоденного життя. Які основні напрямки впливу ісламу і мусульманського права на законодавство як систему правових норм країн Сходу?

Насамперед, іслам впливає на норми державного права. Найголовнішим конституційним принципом, що підтверджує залежність державного права від ісламських інститутів та норм, є визнання ісламу державного релігією [3, с. 112]. Це положення міститься, наприклад, у конституціях Йорданії, Катару, Пакистану та ін. Така картина логічно передбачає визнання ісламського права джерелом законодавства, оскільки ісламу не притаманне відокремлення релігії від держави і права. Більшість дослідників цієї сфери вважають, що спеціальна вказівка на роль мусульманського права зайва, якщо конституція закріплює державний характер ісламу. Одним із важливих проявів впливу є встановлення релігійного цензу для глави держави [3, с. 120]. Так, Конституція Йорданії закріплює, що королем і прем'єр-міністром може бути тільки мусульманин, батьками якого є мусульмани. Однак конституції більшості ісламських країн формально не встановлюють релігійного цензу для голови держави, проте на практиці дотримуються цієї норми, що стала для них чимось на зразок конституційного звичаю. Вищезазначені положення, а саме: на конституційному рівні за ісламом закріплюється статус державної релігії, шаріат визнається джерелом законодавства, а глава держави повинен сповідувати іслам – можна назвати «конституційною тріадою». Нині елементи «тріади» є реальним механізмом, що забезпечує дію норм ісламського права і підпорядкування його принципам діяльності всіх інститутів сучасної ісламської держави.

Конституції окремих країн відбивають вплив ісламу та мусульманського права на принципи державної політики в галузях економіки, міжнародних відносин. Ісламське законодавство забороняє стягнення відсотків, бо таким шляхом одна особа отримує користь за рахунок менш вдалих членів суспільства [5, с. 123]. Приватна власність є недоторканою, шаріат визнає права власників користуватися, розпоряджатися власністю, якою вони володіють на законних підставах, але проголошує, що в принципі вся влада належить Аллаху, а «власники» фактично діють як довірені особи [9]. В Ірані конституція встановлює, що економіка країни базується на трьох секторах: державному, кооперативному та приватному, приділяється особлива увага забороні монополій та лихварства (права отримання прибутку у вигляді процентів).

За мусульманським кримінальним правом, у підгрунті поняття «правопорушення» було покладено два принципи. По-перше, всі вчинки і думки людини вважаються

волею Аллаха, проте людина самостійно обирає конкретні варіанти своєї поведінки і несе за це відповідальність. Унаслідок цього, як зазначається в літературі, будь-який серйозний вчинок розглядається як порушення мусульманських заборон, загальний зміст яких зводиться до захисту п'яти головних цінностей: релігії, життя, розуму, продовження роду та власності. По-друге, злочин є проявом неслухняності волі Аллаха. Тому злочинна поведінка розглядається не тільки як відхилення від приписів мусульманського права, за якими слідує «земна санкція», а і як гріх, за який винний понесе кару в потойбічному світі. Саме тому злочин визначається в доктрині мусульманського права як діяння, що є юридично забороненим і карається Аллахом [10, с. 309]. Авторитетні мусульманські дослідники розробляли чимало класифікацій правопорушень. В основу більшості з них покладено два основних критерії: ступінь визначеності покарання за той чи інший проступок і характер порушення інтересів і прав. Найбільшого поширення отримала класифікація, яка поділяє всі правопорушення на три групи. Перша група включає злочини, які є найбільш суспільно небезпечними, посягають на «права Аллаха» і караються чітко визначеною санкцією – хадд. До цієї групи, як вважає більшість дослідників, належать сім найбільш небезпечних суспільних діянь: перелюбство, недоведене обвинувачення в перелюбстві, вживання спиртних напоїв, крадіжка, розбій, віровідступництво, бунт. Однак немає певної думки щодо влучності додавання окремих елементів до цього переліку. Другу групу об'єднують злочини, які тягнуть за собою фіксовані покарання, але порушують права окремих осіб (кісас, хадад, дйа). Злочини цієї категорії передбачають чітку санкцію – кісас, яка означає «відплата» злочинцю в «рівному» покаранні. Так, цей принцип закріплюється в Корані і передбачає: «Хто порушує проти вас, – то й ви порушуйте проти нього подібно тому, як він порушив проти вас», а також: «Відплата зла – зло, подібне йому». Третю категорію складають правопорушення як «прав Аллаха», так і прав інших осіб. Наприклад, невиконання релігійних повинностей (відмова від здійснення молитви, недодержання посту), порушення зобов'язання за угодою, розтрата коштів казни та інше. Ці правопорушення караються нежорстоко встановленою санкцією – тазір. На відміну від правопорушень попередніх двох категорій, у другій групі міра покарання встановлюється не тільки від об'єктивних, а й від суб'єктивних сторін.

Звернемо увагу на особливості судової системи. В основі розвитку мусульманського правосуддя лежить діяльність пророка Магомета, який спочатку особисто розглядав усі суперечки, що виникали як і серед членів мусульманської громади, так і між ними і немусульманами. Головні принципи, норми судоустрою і процесуального права діяльності Магомета використовуються правознавцями і зараз. Зазначимо, що неможливо говорити про єдність судових систем країн мусульманського права у зв'язку з існуванням національної специфіки в кожній окремо взятій громаді. Характерною рисою судової системи в деяких мусульманських країнах є дуалістичність. Особливостями такої судової системи є паралельне існування мусульманських (релігійних) та державних (світських) судів [11]. Релігійні суди у своїй діяльності користуються винятково нормами мусульманського права. На чолі мусульманського суду стоїть кадї, який призначається головою держави з-поміж духовних осіб-знавців ісламу. Ніхто з мусульманських юристів не сприймає Коран ні як книгу права, ні як кодекс мусульманського права. Саме тому мусульманський суддя під час здійснення правосуддя звертається безпосередньо не до Корану, а до книг, які написані авторитетними юристами, вченими-богословами і містять у собі тлумачення Корану. Особливістю правового регулювання для країн релігійного права, зокрема мусульманських країн, є те, що юридична норма має дру-

горядне значення, а ефективність її реалізації в юридичній роботі залежить від узгодженості з нормами моралі, релігії, звичаями або традиціями [12].

Найбільш розвинутою галуззю нормативної частини шариату є приватне право, яке регулює шлюбно-сімейні відносини. Шлюб в ісламі вважається богоугодною справою і дозволений кожному, навіть неповноправній та недієздатній особі. Обмежень для шлюбу дуже мало, проте рекомендується, щоб наречені відповідали один одному за віком і суспільним становищем. Можливий шлюб мусульманина з християнкою чи юдейкою, але мусульманка може вийти заміж тільки за мусульманина. Мусульманин може бути одружений не більше ніж на чотирьох жінках одночасно. Тому чоловік, який вже має чотирьох дружин і має намір вступити в ще один шлюб, повинен розлучитися з однією колишньою дружиною. Мусульманське право особливо підкреслює, що чоловік зобов'язаний з однаковою увагою ставитися до всіх своїх дружин. Кожна дружина повинна мати окрему домівку, а її одяг та їжа не повинні бути гірші, ніж у домі її батьків. Чоловік несе відповідальність за всі сімейні витрати, однак не має права розпоряджатися майном дружини без її доручення. Обов'язковою умовою укладання шлюбу є майно, яке майбутній чоловік виділяє своїй дружині і яке жінка має право використовувати на власний розсуд (махр). Махр служить жінці матеріальним забезпеченням у разі вдовства або розлучення на вимогу чоловіка. Розміри й умови виплати махра утверджуються в спеціальному шлюбному договорі (сизі). До складу цього майна, як правило, входять коштовності, прикраси, гроші, одяг. Частина махри обов'язково приноситься на весілля, а частина виплачується пізніше або у випадку розлучення [13].

У центрі уваги мусульманського законодавства знаходяться спадкове та майнове право. Цікава особливість мусульманської культури: якщо особа відчуває наближення смерті, то вона повинна звільнитися від боргів і застав, а також заплатити податки; в разі неможливості це зробити особа повинна зробити розпорядження у вигляді заповіту чи довірених осіб, щоб із його майна віддали всі борги і повернули застави. Характерною рисою мусульманського права є відсутність права батьків на обмеження числа спадкоємців. Так, батько не може залишити все своє майно тільки одному своєму синові (або дочці), якщо в нього їх кілька. Залежно від ступеня споріднення та приналежності до чоловічої або жіночої статі кожен спадкоємець отримує свою частку. Шаріатом встановлено три групи спадкоємців відповідно до ступеня родинної близькості із заповідачем. При цьому шаріат встановив тверде правило: якщо існує хоча б один спадкоємець першої групи, весь спадок дістається йому, а друга і третя групи не отримують нічого; якщо ж немає жодного спадкоємця першої групи, успадковує друга група, а третя не отримує нічого; спадкоємці ж третьої групи успадковують тільки в разі, коли немає нікого, кого можна було б віднести до спадкоємців першої або другої групи. До першої групи відносяться батько, матір і діти померлого, до другої – дід та бабуся, брати та сестри померлого, і до третьої групи – дядько та тітка, їхні діти.

Шаріат детально регулює питання спадку за заповітом. Закон визначає два основних види заповіту: заповіт рідним і близьким спадкоємцям і заповіт опікунам та довіреним особам. Основними вимогами до опікунів та довірених осіб є побожність та справедливість в ісламському розумінні. Невипадково шаріат схвально ставиться до того, щоб опікунами та довіреними особами ставали в першу чергу мусульманські священнослужителі. За правилами шариату про спадок спадкоємці отримують не тільки майно й іншу власність, а також борги і невиконані релігійні обітниця. Мусульманські богослови вважають, що закони Шаріата сприяють збереженню справедливості, перешкоджають концентрації багатств в одних руках і,

таким чином, слугують бар'єром на шляху приростання приватної власності в монополістичний капітал [3, с. 171].

Здавати що-небудь або брати в оренду, в найм – одна з найпоширеніших ділових угод на мусульманському Сході. Захищаючи підвалини приватної власності, Іслам сприяв перетворенню оренди в одне з основних джерел доходу власників. Згідно з настановами послідовників джафарійської релігійно-правової школи здавати в оренду і в найм можна все, починаючи із земельної ділянки, будинку, речей, тварин і закінчуючи людиною. Головною умовою для людини, що має на меті здати що-небудь в оренду, є досягнення повнолітнього віку і справжнє володіння тим, що хочеш здати. Представники шариатського суду строго стежать за тим, щоб не порушувалися релігійні установки в оренді. Якщо найняли м'ясника, але він зарізав тварину не за правилами шариату, внаслідок чого м'ясо стало забороненим, м'ясник повинен погасити збиток власникові. Земельну ділянку можна здавати за умови визначення конкретної орендної плати. Якщо ця плата зумовлена певним

відсотком майбутнього врожаю, угода вважається нечинною. Приватна медична практика, з точки зору Шариату, вважається роботою за наймом. Лікар у такому випадку несе відповідальність за виписані хворому або дані йому своїми руками ліки, від яких хворому стане гірше або навіть він помре. Якщо ж лікар попередить хворого чи його родичів, що не гарантує одужання пацієнта, в такому випадку лікар не несе відповідальності.

Отже, **підсумовуючи**, маємо підкреслити, що релігійний аспект мусульманського права має великий вплив на державне та правове регулювання в країнах ісламського світу [14, с. 143]. Це можна спостерігати в основних галузях права, зокрема в конституційному праві, кримінальному, сімейному, спадковому, зобов'язальному та інших. Однак не слід поспішно узагальнювати вплив релігії без урахування регіональних відмінностей, бо згідно із зазначеною вище класифікацією ісламські країни відрізняються різним ступенем впливу ісламського права на функціонування чинного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лук'янов Д.В. Релігійні правові системи в сучасному світі : монографія. Харків : Право, 2015. 352 с.
2. Вовк Д.О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення : монографія. Харків : Право, 2009. 224 с.
3. Лубський В.І., Борис В.Д. Мусульманське право : навчальний посібник для студентів факультетів юридичного, міжнародного права, міжнародних відносин, міжнародних економічних відносин, політології та філософського. Київ : Вілбор, 1997. 256 с.
4. Бехруз Хашматулла. Еволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование : дис... д-ра наук : 12.00.01. Одеса, 2006. 410 с.
5. Керимов Г.М. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности. Санкт-Петербург : «Издательство «ДИЛЯ», 2009. 512 с.
6. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение. Общая часть. Москва : Зерцало, 2001.
7. Самійло Г.О. «Мусульманське право» та «право мусульманських країн»: питання співвідношення понять.
8. Порівняльне правознавство : підручник / С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов, І.О. Биля-Сабадаш та ін. ; за заг. ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2012. 272 с.
9. Вороніна М.А. Співвідношення держави і права у сучасних ісламських державах. Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд. та місц. самоврядування. Харків : Право, 2012. Вип. 23. С. 32–42.
10. Вереша Р.В. Кримінальне право України. Загальна частина. Вид. 5-те, перероб. та допов. Київ : Алерта, 2018. 360 с.
11. Чепульченко Т.О. Особливості правового регулювання нормами теологічного спрямування. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2014. № 1. С. 115–120.
12. Филипс Абу Амина Биляль. Законы жизни мусульман: Эволюция сикха / Пер. с англ. Москва : Умма; Эжаев, 2002. 280 с.
13. Курганова У. Ислам. Харьков : Фолио, 2013. 153 с.
14. Хаустова М.Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні : монографія. Харків : Право, 2008. 160 с.